

Heimans en Thijssen in de duinen: natuuronderzoek en natuurbescherming vroeger en nu

Inleiding

Dit tweedelige artikel is voor een belangrijk deel geïnspireerd door wat Eli Heimans en Jac. P. Thijssen in hun boekje 'in de Duinen' hebben geschreven; daarbij is geciteerd uit de 1e druk, die dateert van 1899. De opvattingen en waarnemingen van Heimans en Thijssen zijn tegen het licht gehouden van huidige - en soms duidelijk veranderde - inzichten op het gebied van natuurbescherming en duinbeheer.

Jan Bouterse, Alphen a/d Rijn april 2006 (gereviseerd: februari 2011)

Deel 1: In de duinen

Toen Eli Heimans in 1880 - het kan een jaar eerder of later geweest zijn - vanuit Zwolle naar Den Haag reisde om daar examen te doen voor de akte hulponderwijzer, had hij de duinen nog nooit van dichtbij gezien. Ja, wel van grote afstand, toen hij als 12-jarige in Amsterdam logeerde en met zijn twee nichtjes tot voorbij de Haarlemmerpoort naar de Spaarndammerdijk was gewandeld. Want als je daar op de dijk ging staan, kon je midden tussen de torentjes van Sloterdijk en Zaandam doorkijkend de duinen zien, 'op drie uur afstands, net een lichtgrijs wolkje vlakbij den grond' zoals Heimans dat ons vertelt op de eerste pagina's van 'in de Duinen'. Maar de reis naar Den Haag was voor Heimans de grote kans om de duinen voor het eerst te zien, iets waar hij zich zeer op verheugde.

Het examen was 's ochtends, er moest een opstel geschreven worden, en tot grote schrik van Heimans bleek de titel ervan te zijn: 'Een wandeling door onze Hollandsche duinen'. Hoe kon je daar nu over schrijven als je er nooit was geweest? Maar Heimans had ooit op de avond-mulo in Zwolle W.F.R. Suringars Zakflora als prijs voor een opstel en redde zich met bravoure van zijn taak. Heimans had deze flora goed bestudeerd en wist welke planten hij in de duinen verwachten kon. Hoe de Hollandse Maagd hem inspireerde bij de beginregels van zijn examenopstel, de aankomende onderwijzer schrijft er met de nodige zelfspot over. Het verhaal gaat verder met de grote ontroering die Heimans beving toen hij 's middags voor het eerst een Schevingse duintop beklom. *'Ik sloeg de armen omhoog en moest juichen en het uitschreeuwen, overstelpt van aandoening, maar kon geen geluid geven en mijn ogen werden vochtig; ...Nee, zoiets had ik mij niet voorgesteld; dat was te veel, te machtig om opeens te worden genoten; het benauwde mij ... etc.'* Heimans keert daarna snel tot de realiteit van de dag terug, als hij merkt dat even verderop een grenadier en zijn meisje zittten te giechelen omdat ze hem zo gek hadden zien doen. Dan gaat Heimans naar de planten en dieren kijken en ontdekt later op de middag een voorraad grijze bolletjes, die wel de cocons van een of andere rups zouden kunnen zijn. Hij stopt ze in zijn plantenbus. Teruggekeerd in zijn Haagse logement, haalt hij de bloemen, rupsen en de vreemde bolletjes weer tevoorschijn. Het vijfjarig zoontje van de waard ziet die bolletjes en zegt: *'A ba, vies, van de konijntjes, niet in de mond steke, niet aankomme, vies!'* Eli Heimans kreeg een kleur en wist niet hoe gauw hij de keuteltjes weer in de trommel moest stoppen...

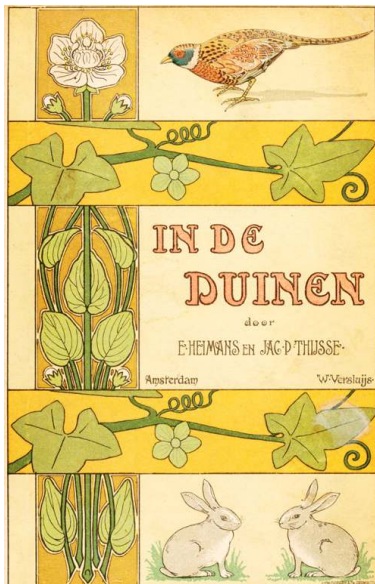
Bebossing

Heeft Heimans het konijnenkeutelverhaal uit zijn duim gezogen, of wist hij door een of ander toeval echt niet wat de grijze bolletjes waren? Hoe het ook zij, op andere pagina's van 'In de Duinen' huppelen heel wat konijnen rond en Heimans en Thijssen zagen het graafwerk van deze dieren met lede ogen aan. Ik citeer: *'Die konijnen kunnen wat bederven! Ik zou niet graag al het zand willen wegkruien dat in den nacht van 2 op 3 Juni 1899 in de Walcherse duinen door die lievelingen verwerkt is. Hoe vaak heb ik ze in den maanenschijn aan den gang gezien; heele families, groot en klein. De kleine bederven wellicht nog meer dan de groote, want deze graven een eind diep den grond in, terwijl de kleintjes er meer een spelletje van maken en nu hier, dan daar met hun dubbel vijftal nageltjes een klein voortje in den zandgrond graven. Daardoor maken zij op een ontelbaar aantal plaatsen de bovengrond der duinen los en dan vindt de wind wel de gelegenheid om 't vernielingswerk voort te zetten.'*

Opvallend is dat het stuiven van de duinen door beide auteurs als een groot probleem wordt gezien en dat zij nauwelijks vraagtekens zetten bij de grootschalige bebossingen die in die tijd plaatsvonden en waarbij de Franse duinkust - waar die bebossingen al grotendeels waren gerealiseerd - als lichtend voorbeeld wordt gegeven. Heimans schrijft: *'Maar als 't waar blijkt te zijn, wat nu nog maar een gissing is en wat alleen jarenlange voortgezette waarneming kan uitmaken, dat de duinen zich meer en*

meer effenen, dan zullen om het toenemend stuiven tegen te gaan, de duinen niet op enkele plaatsen, maar geheel beboscht moeten worden. Misschien beleven wij 't nog, dat van de Schoorlsche tot de Scheveningsche duinen, en wellicht nog veder Noord- en Zuidwaarts, één groot gemengd bosch het woelig zand voor goed vastlegt en 't duin voor uitdroging beveiligt'.

Deze laatste opmerking is opvallend: de uitdroging werd door Heimans en Thijssse gesignaleerd en zelfs in verband gebracht met de waterwinning, die toen in verschillende duingebieden in opkomst kwam. Maar zij meenden in dat de verdroging eerder te maken zou hebben door de ophoging van de valleien, veroorzaakt door de verstuiving. Ook bij het uitgraven van plantjes moest je opletten, en dat liever niet aan de westzijde van een duin doen, of anders het ontstane kuiltje weer zorgvuldig toedekken...

Fazanten en koddebeiers

Dat de aanleg van bossen de verdroging tegen zou gaan, daarvan weten we tegenwoordig dat eerder het omgekeerde het geval is. Maar er is anno 2006 nog meer veranderd, aan de omstandigheden en de inzichten. Wij zijn blij als we op een duinwanding levende konijntjes te zien krijgen, de (natuur)beheerders doen grote moeite om hier en daar het zand aan het stuiven te krijgen en grote grazers worden ingezet om de oprukkende struikbegroeiing aan te pakken. De rol van de konijnen wordt nu veel positiever beoordeeld: zij zorgen ervoor dat kalkrijk duinzand aan de oppervlakte blijft komen, waardoor kalkminnende planten zich kunnen handhaven. Het valt daarom des te meer te betreuren dat juist door menselijk toedoen twee bijzonder vervelende ziektes (myxomatose en het VHS-virus) zich onder de konijnen konden verspreiden en in de afgelopen decennia de stand ervan keer op keer gedecimeerd hebben.

Bij het lezen van 'in de Duinen' valt op hoeveel boswachters en koddebeiers het gebied rond 1899 controleerden. Mei en juni zijn bij voorkeur de maanden om naar wilde planten te kijken, maar het is ook de periode dat veel vogels broeden. Heimans schrijft:

'Want dan is het de tijd, dat de fazanten op het nest zitten te broeden; en de fazanten zijn de troetelkinderen van de jachtlievende duinbezitters.' En een bladzijde verder: *'Hoe gezellig deze vogels de duinen ook maken, het blijft jammer dat, dat om hunnentwil de natuurliefhebbers zo vaak lastig gevallen worden ;maar daar is niets aan te doen. Fazanten kosten veel moeite en geld aan de eigenaars, ze zijn bovendien iets meer dan gewoon jachtwild. Ze worden jong gekocht en losgelaten in 't duin, "gepoot" noemt met dat, door de liefhebbers van de jacht; en die hebben net zoo veel, in dit geval meer recht op wil van hun moeite en geld, dan wij bloemenliefhebbers; laten we elkaars liefhebberijen respecteeren en elkaar zo weinig mogelijk het genot bederven. Blijf dus in de broedtijd uit de ruigten. Gelukkig maken de fazanten het niet overal zoo erg, of liever de eigenaars van de duinen zetten niet overal onverbiddelijke wachters op post.'*

Wel, ook hier is het een en ander ten goede veranderd: het'poten' van fazanten is immers niet meer toegestaan. Hoewel het elders in Nederland nog wel gebeurt (illegaal, of met omzeiling van de regels), lijkt het erop dat in de duinen - onder andere bij Oostvoorne - het loslaten van 'schietkippetjes' toch echt wel is gestopt. Het is nu afwachten of de fazantenstand op termijn gaat afnemen; het zou goed kunnen zijn dat deze vogels zich in Nederland wel kunnen redden, misschien in wat kleinere aantallen. Dan hoeven ook de landbouwers niet te klagen over fazantenschade, zoals nu in Zeeland het geval is. Maar de duinen zullen heus wel 'gezellig' blijven.

Terug naar de konijnen: daar werd in de tijd van Heimans en Thijssse fel op gejaagd. Thijssse vertelt hoe hij in 1896 met een paar vrienden de kans kreeg de domaniale duinen ten noorden van Bergen te betreden. Dit gebied was anders streng verboden toegang, maar de commissaris der koningin van NoordHolland had bekendgemaakt dat houders van een grote jachtakte - voor het toen niet geringe bedrag van 10 gulden - het gebied in mochten om konijnen en hazen te schieten. Aangezien de heer Steenhuizen, preparateur bij Artis, zo'n jachtakte bezat, kon Thijssse met nog een andere vriend het duin in. Gewapend met een binocle, een schetsboek en een fototoestel (dat laatste in plaats van een

geweer) ging het drietal op stap, hadden het geluk een zilvermeeuwen nest te vinden waarvan de eieren op het punt van uitkomen stonden, maar het duurde even voordat zij -na een verfrissend bad in de Noordzee - een duinpan vonden waar kriskras door het gras en de struiken een groot aantal konijnenpaadjes liepen. Jagers en stropers hadden kennelijk al fiks huisgehouden, want veel witstaartjes huppelden er niet rond. Later stuitten onze natuurliefhebbers nog op een paartje onbekende vogels. Wat zouden dat zijn: steltlopers, groter dan de grutto, kleiner dan wulp, korte gele snavel met zwarte punten, geen plevier, wat een grote ogen... Steenhuizen wist als eerste het antwoord: grielen, jonge grielen, die hij en zijn vrienden nog niet eerder in levende lijve hadden gezien. Thijsse schrijft nog dat grielen misschien niet zo zeldzaam waren als sommige mensen dachten, maar dat het dier schuw was en weinig werd gezien omdat het vooral 's nachts actief was. Maar hier was Thijsse waarschijnlijk toch wat te optimistisch: er zijn ooit (voor de 2e wereldoorlog) nier meer dan dertig broedparen geteld - de meeste in de Amsterdamse Waterleidingduinen - ,mogelijk vroeger nog een groter aantal, maar waarschijnlijk niet veel meer. De griel was een zeldzame broedvogel die voor het laatst met zekerheid in 1956 in Nederland een nest heeft gemaakt, dat is dus alweer een halve eeuw geleden. Grielen broeden nog wel in Engeland en Frankrijk (daar ook in het binnenland) en soms dwaalt er een vogel af naar Nederland.

Deel 2: Omgang met planten dieren

Vooraf

Eli Heimans en Jac. P. Thijsse hebben tussen 1893 en 1901 samen zes boekjes geschreven, waarvan de eerste de titel meekreeg 'Van Vlinders, Vogels en Bloemen'. De volgende deeltjes hadden als titels: 'In Sloot en Plas', 'Door het Rietland', 'Hei en Dennen', 'in de Duinen' en als afsluiting van de serie: 'In het Bosch'. In het voorwoord van het laatste boekje schreven de auteurs: *Wij geven aan onze eigen kinderen en leerlingen onze boekjes niet in handen voor hun elfde of twaalfde jaar. Voor zeer intelligente kinderen kan 't een jaartje vroeger. In geen geval evenwel alle werkjes te gelijk of door elkaar, maar in de volgorde waar ze geschreven zijn. En dan twee per jaar op zijn hoogst. Dat ook volwassenen door onze boekjes opgewekt zijn tot een grondige studie en tot liefde voor onze schoone en wonderlijke natuur is ons herhaaldelijk tot onze groote blijdschap en voldoening gebleken.* Heimans en Thijsse hebben met hun boeken een belangrijke rol gespeeld bij het populariseren van de natuurstudie en gezorgd voor een grotere bekendheid van een aantal bijzondere gebieden in Nederland. Zij schreven en illustreerden de deeltjes met grote aandacht voor details, zoals de bouw en het functioneren (bestuiving, zaadzetting) van bloemen en de zang (compleet met notenschrift) van vogels. Aspecten van natuurbescherming en natuurbeheer komen ook aan de orde, hoewel meer zijdelings, bijvoorbeeld als een bijzondere plant ergens vroeger veel voorkwam maar later verdwenen blijkt te zijn.

Planten en hun dieren

Bij het teruglezen van 'in de Duinen' werd ik getroffen door de plantengroei die de natuurvorsers een eeuw geleden nog aantreffen, en hoe zij rustig een uurtje gingen zitten bij een veldje rondbladig wintergroen (*Pyrola rotundifolia*), om te zien welke insecten op die bloemen afkwamen. Resultaat: negatief, het bleef voor Heimans een raadsel hoe de bestuiving van deze zeldzame plant tot stand kwam. Wie doet dat tegenwoordig nog, zolang bij een wilde plant zitten, tegelijk een tekening maken en noteren welke vliegen of hommels op honing- of stuifmeeljacht gaan? Welke botanist kent zijn insecten zo goed dat hij of zij überhaupt durft daarover een artikeltje te schrijven? Het is daarom dat ik op deze plek reclame maak voor de Nederlandse Oecologische Flora van Nederland, vijf kloeke delen waarin Eddy Weeda alle Nederlandse varens en hogere planten heeft besproken. Niet alleen met informatie waar ze groeien of hoe zeldzaam ze zijn, maar ook welke insecten (waarvan er vele fraai zijn afgebeeld door Rein, Taco en Chiel Westra) op die planten zijn gespecialiseerd. Hopelijk stimuleert de Oecologische Flora het de lezers van dit artikel wat langer stil te blijven staan bij de planten in het veld en de dieren die erbij horen. Wie dat doet, draagt zo bij aan wat Heimans en Thijsse schreven: een grondige studie en liefde voor onze schoone en wonderlijke natuur. Maar om op het rondbladig wintergroen terug te komen: ook in de Nederlandse Oecologische Flora worden bij deze plant geen speciale insecten vermeld.

Verstoring en dynamiek

Er is sinds de eerste waarnemingen van Heimans en Thijsse het een en ander veranderd in de Nederlandse duinen. Er zijn anno 2006 nog steeds gebieden die vooral als jachtterrein in gebruik zijn en gesloten zijn voor het publiek, maar er zijn ook meer duingebieden toegankelijk geworden. Hoewel het aantal bordjes met 'Verboden Toegang' en de hoeveelheid afrasteringen is misschien eerder toedan afgenomen. Waar is het nog toegestaan om, zoals Heimans en Thijsse deden, dwars door duinvalleien te lopen, op zoek naar zeldzame planten? Wij zullen het in de meeste terreinen met de planten en dieren moeten doen die vanaf de paden zichtbaar zijn.

De beperkende maatregelen moeten ook wel, als je ziet hoe veel duingebieden en aangrenzende stranden worden overstroomd door hondenuitlaters, ruiters, mountainbikers en andere wielrenners, complete atletiekverenigingen, windsurfers en wat al niet meer. In andere publicaties waarschuwt Thijsse tegen een al te grote toeloop van natuurliefhebbers, zoals op De Beer waar hij zag dat de mensen dwars door een broedvogelkolonie van meeuwen of sterns heenliepen. Heimans en Thijsse waren verder nogal kritisch op het massaal plukken van bloemen in de duinen. Aan de andere kant hebben beide heren zelf regelmatig planten uitgestoken om ze tussen de schuttingen van hun Amsterdamse achtertuin te planten. Dat uitgraven en meenemen gebeurt helaas nog steeds, en juist de meest zeldzame planten, die vaak ook het meest kwetsbaar zijn en zich het moeilijkst laten overplanten, worden daarvan het slachtoffer. Het gaat waarschijnlijk om een beperkt groepje mensen, maar ze kunnen grote schade aanrichten en het werk van de natuurbeschermers danig frusteren.

Terugkijkend zien we dat er ook al in 1899 duidelijke belangentegenstellingen waren met betrekking tot de functie en het beheer van de duinen. De duinen als zeewering, met het gevaar van het wegstuiven van met name de zeereep. De duinen als waterwingebied, met het probleem van de verdroging, en later van de veruiging. De duinen als speelgebied voor de jagers, waardoor niet-jagers als hinderlijke indringers werden gezien. Hier en daar speelt deze laatste belangentegenstelling nog steeds, terwijl er wat betreft de waterwinning wel op verschillende plaatsen gezocht wordt naar natuurvriendelijke oplossingen.

Andere zaken hebben Heimans en Thijsse niet gezien, dan wel niet opgeschreven in 'in de Duinen'. Dat is met name de rol van natuurlijke dynamiek: de combinatie van dierenleven, wind en salt spray die ervoor zorgt dat de duinen niet overal dichtgroeien naar eentonige struik- of bosvegetaties. De rol van de konijnen is in veel duingebieden een stuk minder belangrijk geworden; of andere dieren die rol kunnen overnemen, dat is voorlopig nog de vraag. Duidelijk is wel dat als je geen gericht beheer toepast, de kans groot is dat de duinen voor veel bijzondere planten en dieren minder geschikt of interessant worden. En dat is iets wat Heimans en Thijsse zeker niet gewild zullen hebben.

We moeten nog enkele opmerkingen maken over de jacht in de duinen. Heimans sprak zoals we eerder zagen engszins vergoelijkend over de praktijk van het uitzetten en jagen op fazanten: *'Laten we elkaars liefhebberijen respecteren en elkaar zo weinig mogelijk het genot bederven'*. Was voor hem hierbij (nog) sprake van een soort van eerbied voor de grootgrondbezitters en hun activiteiten? Maar hij vond het ook wel zo prettig dat er ook duingebieden waren waar je geen last had van jachttopzichers die de broedende fazanten moesten bewaken.

Van Jac.P.Thijsse (wiens vader beroepsmilitair is geweest) is bekend dat hij de jacht niet afwees. Hij schreef onder andere dat hij zonder gewetensbezwaar met een dubbelloops geweer op een mooie zomeravond in een greppel zou willen plaatsnemen om overlast bezorgende aalscholvers af te schieten. Zelfs over de plezierjacht oordeelde hij aanvankelijk mild en dat leverde hem de nodige kritische reacties op. Zou Thijsse zich gerealiseerd hebben dat zijn opvattingen over de aalscholver medegeleid hebben tot het in veel gebieden uitroeien van deze soort uit Nederland? Wij zijn nu maar al te blij dat dat niet gelukt is en dat deze bijzondere vogels weer geheel zijn teruggekeerd in onze natuur. Over het doden van dieren vond ik nog een opmerkelijke, door Heimans geschreven passage in een van de andere boekjes uit de serie, 'in het Bosch'. Bij het observeren van een hagedis die een spin verorbert ziet hij dat op zijn beurt een gladde slang de hagedis te pakken neemt en naar binnen werkt. Als de slang daarmee bezig is, schrijft Heimans: *Onze eerste gedachte was de slang te doden, zoodra hij aan het vreten was en niet snel meer vluchten kon; de plotselinge aanval en daarna dat langzaam vreten prikkelde ons tot wraak. Maar toch, kan die slang het helpen, dat hij alleen levende hagedissen en hazelwormen tot voedsel kan gebruiken; kan hij het helpen, dat hij leeft, en honger voelt? Vreemde wezens zijn wij mensen toch: zoeven doodde de hagedis een spin, de spin had*

wellicht pas een vlieg of mug met zijn giftkaken doorboord en uitgezogen, en wij voelden geen lust om de spin of de hagedis te doden. Maar nu de slang de hagedis op zijn beurt verplettert en verslindt, bekruipt ons de lust om in te grijpen in den gang der natuur. Laat hem leven. Gevaarlijk voor menschen is het dier in het geheel niet, anders was het onze plicht als mensch. Een adder zou al lang kennis gemaakt hebben met onze wandelstokken...

Heimans en Thijsse die een adder willen doodslaan; als je bovenstaande regels leest, moet je constateren dat er in een eeuw tijd het een en ander is veranderd met betrekking tot onze houding ten opzichte van de natuur. Dieren (of planten!) die giftig zijn, hoeven niet te vuur en te zwaard bestreden te worden. Hoewel: er zijn ook anno 2006 nog genoeg mensen die hysterisch worden bij het zien van alles wat maar op een slang lijkt en dan moorddadige neigingen krijgen, ook al gaat het om andere soorten dan de tot een beperkt aantal gebieden in Nederland teruggedrongen adder.

Is Thijsse als gaat het gaat om jacht of het ingrijpen in de natuur van opvatting veranderd? Een jaar voor zijn dood schreef hij: '*Onze duinen zijn het product van onderlinge samenwerking van zee en zand, wind en water; plantengroei en dierenleven. Waar dit proces ongestoord plaats grijpt, ontstaat een landschap van wonderbare schoonheid en rijkdom, van eeuwigdurende bekoring, niet te benaderen door de allergrootste kunst van de beste landschapsarchitecten.*' Deze zin is afkomstig uit een nota de Thijsse in 1944 schreef over het duingebied 'tusschen den Zandvoortschen Straatweg en het Noordzeekanaal', dat in zijn ogen het nationaal park ofwel natuurreservaat en recreatieoord De Kennemerduinen moest worden.

Een ongestoord proces, onderlinge samenwerking van zee en zand, wind en water, plantengroei en dierenleven: daar hoort de jacht (en zeker de plezierjacht) niet bij. We zijn nog niet zover (ook niet in de Kennemerduinen), maar op verschillende plaatsen zijn er aanzetten dat zulke ongestoorde processen weer meer kans krijgen hun gang te gaan, en ook dat de jacht nog verder verdwijnt. Misschien dat we dan weer meer te zien krijgen van de rijke natuur waar Heimans en Thijsse in hun boeken over hebben geschreven.

Ten slotte

Dit tweedelige artikel over Heimans en Thijsse heb ik in eerste instantie met enige aarzeling geschreven. Waarom? Omdat ik niet in de schaduw kan staan van deze beroemde natuurvorsers, die zoveel wisten en ook zo goed hun kennis van planten en dieren op de mensen over konden brengen. Je leest hun boekjes achter elkaar uit, ondanks het advies van de auteurs om dat liever niet te doen.

Persoonlijk ben ik - zonder Thijsse tekort te willen doen - vooral gecharmeerd geraakt van de schrijfstijl van Eli Heimans. Hij moet een verhalenverteller bij uitstek zijn geweest. Heimans was ook de natuurvorser die als eerste het biologieonderwijs aan de jeugd heeft gepopulariseerd, maar die later moest zien dat enkele aantrekkelijke baantjes en opdrachten naar Jac. P. Thijsse gingen. Was dat vanwege zijn Joodse afkomst? Misschien heeft het ook te maken met watje in zijn bijdragen aan de boekjes merkt: namelijk dat hij zich niet in de eerste plaats opwierp als iemand die alles beter wist, maar ook een gezonde dosis humor en zelfspot bezat.

Jan Bouterse, april 2006, Alphen a/d Rijn

Literatuur:

E. Heimans & Jac.P. Thijsse: *In de Duinen* (W. Versluys, Amsterdam 1899) en *In het Bosch* (zelfde uitgever, 1901).

Een biografie van Thijsse (met daarin notities over diens opvattingen over de jacht) vinden we op <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/thijsse.html>. Dit is de website van het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA). De biografie van Thijsse is geschreven door Ger Harmsen en oorspronkelijk gepubliceerd in: BWSA 8 (2001), p. 291-296.

E.J. Weeda et al. (2003). *Nederlandse oecologische flora: wilde planten en hun relaties* (KNNV Uitgeverij/IVN, 5 delen, 1985-1994).

Over het Nationaal Park Zuid-Kennemerland en de visie van Thijsse op dit gebied, is (onder andere) te lezen op de website <http://www.velsenonline.nl/nieuws/kennemerland.shtml>.